

SOLIQ IMTIYOZLARINI OPTIMALLASHTIRISH VA ULARNING FISKAL BARQARORLIKKA TA'SIRINI BAHOLASH

Turdiyeva Rushana Keldiyor qizi

O'zbekiston Respublikasi

Bank-moliya akademiyasi magistranti

turdiyeverushana97@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22076951>

Zamonaviy davlat moliyasi nazariyasida soliq imtiyozlari "soliq xarajatlari" sifatida ham talqin qilinadi. Bunda davlat muayyan faoliyatni bevosita budjet mablag'lari hisobidan moliyalashtirish o'rniga soliq majburiyatini kamaytirish orqali bilvosita qo'llab-quvvatlaydi. Shu sababli soliq imtiyozlari ham davlat xarajatlariga o'xshash tarzda fiskal resurslarning taqsimlanishiga ta'sir qiladi. Xalqaro valyuta jamg'armasi tadqiqotlarida soliq xarajatlarini hisobga olish va hisobotlarda aks ettirish fiskal boshqaruvning muhim elementi sifatida baholanadi. Ayniqsa, rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda ma'lumotlar va institutsional imkoniyatlarning cheklanganligi soliq xarajatlarini to'liq hisoblashni murakkablashtirishi qayd etiladi.

Soliq imtiyozining mavjudligi uning avtomatik tarzda samarali ekanligini anglatmaydi. Imtiyozning maqsadi aniq belgilanishi va erishilgan natijalar uning fiskal qiymati bilan taqqoslanishi lozim. Beer soliq xarajatlarini baholashda tegishli imtiyoz o'z oldiga qo'yilgan siyosiy-iqtisodiy maqsadga qanchalik samarali va tejamkor erishayotganini aniqlash zarurligini ta'kidlaydi. Bunda barcha mamlakatlar uchun yagona baholash modeli mavjud emasligi, baholash tizimi ma'lumotlar va tahliliy imkoniyatlardan kelib chiqib shakllantirilishi kerakligi qayd etiladi.

Soliq imtiyozlarini inventarizatsiya qilish ularni samarali boshqarishning boshlang'ich bosqichi bo'lishi kerak. Inventarizatsiyada har bir imtiyozning huquqiy asosi, joriy etilish maqsadi, amal qilish muddati, undan foydalanuvchi subyektlar, soliq turi, iqtisodiy faoliyat sohasi va davlat budjeti uchun qiymati aniqlanishi maqsadga muvofiq. Osiyo taraqqiyot banki tomonidan ishlab chiqilgan metodologik yondashuvlarda ham soliq imtiyozlari tufayli olinmay qolgan daromadlarni hisoblashda turli ma'lumot manbalari va baholash usullaridan foydalanish mumkinligi ko'rsatiladi.

Inventarizatsiyadan keyingi muhim masala soliq imtiyozlarini iqtisodiy samaradorlik darajasi bo'yicha guruhlashdir. Bunda imtiyoz natijasida jalb qilingan qo'shimcha investitsiyalar, yaratilgan ish o'rinlari, ishlab chiqarish va eksport hajmining o'sishi, innovatsion faoliyatning rivojlanishi hamda kelgusida shakllangan qo'shimcha soliq bazasi baholanishi mumkin. Fiskal xarajati yuqori, biroq iqtisodiy natijasi past bo'lgan imtiyozlar qayta ko'rib chiqilishi lozim. Aksincha, davlat uchun fiskal xarajatidan yuqori ijtimoiy-iqtisodiy samara yaratayotgan imtiyozlarni saqlab qolish yoki ularning mexanizmini takomillashtirish maqsadga muvofiq.

Bu jihatdan xalqaro tajriba muhim ahamiyatga ega. Braziliya bo'yicha IMF tadqiqotida federal va submilliy soliq xarajatlari YaIMning 5 foizidan ortiq darajada ekanligi qayd etilgan. Muallif soliq xarajatlarini ratsionalizatsiya qilish resurslar noto'g'ri taqsimlanishini kamaytirish, tengsizlikni yumshatish va qo'shimcha davlat daromadlarini shakllantirish imkonini berishi mumkinligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, bunday o'zgarishlarni kengroq va bosqichma-bosqich soliq islohotlari bilan uyg'unlashtirish zarurligi ko'rsatilgan.

Soliq imtiyozlarini baholashda fiskal qiymatning o'zi yetarli mezon bo'la olmaydi. Ayrim imtiyozlar katta fiskal xarajat talab qilsa ham, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan sezilarli natija yaratishi mumkin. Shu bois imtiyozlarni mexanik tarzda bekor qilish emas, balki "fiskal xarajat – iqtisodiy natija" tamoyili asosida baholash maqsadga muvofiq. Redonda va hammualliflar soliq imtiyozlari investitsiya, innovatsiya va bandlikni rag'batlantirish uchun qo'llanilishini, biroq ular ko'pincha qimmat, yetarlicha shaffof bo'lmagan yoki ko'zlangan natijaga erishishda samarasiz bo'lishi mumkinligini qayd etadi. Mualliflar soliq imtiyozlari to'g'risidagi hisobotlarni kengaytirish va samarasiz soliq xarajatlarini bosqichma-bosqich tugatish zarurligiga e'tibor qaratadi.

Soliq imtiyozlari va fiskal barqarorlik o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud. Soliq xarajatlarning ortishi boshqa shartlar o'zgarmagan holatda davlatning potensial daromadlarini kamaytiradi. Daromadlarning yetarli darajada shakllanmasligi esa budjet taqchilligini moliyalashtirish ehtiyojini oshirishi va uzoq muddatda davlat qarzi dinamikasiga ta'sir qilishi mumkin. Swift soliq xarajatlari budjet balansini, fiskal resurslarni taqsimlash hamda davlat mablag'laridan foydalanish samaradorligiga ta'sir qilishini ko'rsatib, ularni budjet jarayoniga integratsiya qilish va natijadorligini auditdan o'tkazishni taklif qiladi. (Swift, 2006)

Fiskal ta'sirni empirik baholashda soliq imtiyozlari hajmi, soliq tushumlari, budjet taqchilligi, davlat qarzi, real YaIM o'sishi va inflyatsiya kabi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Bunday model soliq imtiyozlaridagi o'zgarishlarning fiskal barqarorlikka bevosita ta'sirini boshqa makroiqtisodiy omillardan ajratib baholash imkonini beradi. Soliq imtiyozlarini baholashda miqdoriy va sifat usullarini birgalikda qo'llash zarurligi ilmiy tadqiqotlarda ham ta'kidlangan. Keliuotyé-Staniuléniené va Mironenko soliq imtiyozlarini nazorat qilish mexanizmlari odatiy davlat xarajatlarini nazorat qilish tizimlariga nisbatan zaifroq bo'lishi mumkinligini ko'rsatib, ularning davlat moliyasi barqarorligiga ta'sirini kompleks baholash zarurligini asoslaydi.

O'zbekiston sharoitida ham soliq imtiyozlarini boshqarishda ularning miqdoridan ko'ra natijadorligiga asoslangan yondashuvni kuchaytirish muhimdir. Buning uchun barcha amaldagi soliq imtiyozlarini yagona elektron reyestrda jamlash, ularning budjet uchun qiymatini muntazam hisoblash va har bir imtiyozga aniq maqsadli ko'rsatkichlarni biriktirish maqsadga muvofiq. Yangi imtiyozlar muddatsiz emas, aniq amal qilish davri bilan joriy qilinishi va belgilangan muddat tugagach, natijadorligi qayta baholanishi lozim. Baholash natijasida yuqori samarali imtiyozlarni saqlash, o'rta samarali imtiyozlarning mexanizmini takomillashtirish, past samarali imtiyozlarni esa bosqichma-bosqich qisqartirish mumkin.

Soliq imtiyozlarini optimallashtirishdan ko'zlangan maqsad ularning sonini imkon qadar kamaytirish emas, balki davlat tomonidan berilayotgan har bir soliq yengilligining iqtisodiy va ijtimoiy qaytimini ta'minlashdan iborat bo'lishi kerak. Soliq imtiyozlarini muntazam inventarizatsiya qilish, olinmay qolgan daromadlarni ochiq e'lon qilish, natijadorlik mezonlarini joriy etish va samarasiz imtiyozlarni bosqichma-bosqich qisqartirish budjet daromad bazasini mustahkamlash imkonini beradi. Soliq xarajatlari bo'yicha shaffoflikni oshirish esa fiskal siyosatning hisobdorligini kuchaytiradi. Natijada soliq siyosatining rag'batlantiruvchi funksiyasini saqlagan holda davlat moliyasining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlash uchun qo'shimcha imkoniyat yaratiladi.

1-jadval

Ayrim mamlakatlarda soliq xarajatlarning fiskal ko'rsatkichlari

Mamlakat	Ko'rsatkich	Davr/yil	Miqdori, %
Braziliya	Federal va submilliy soliq xarajatlari / YaIM	2021	5,0 dan ortiq
Sloveniya	Jismoniy shaxslar daromad solig'i bo'yicha soliq xarajatlari / YaIM	2006	5,2
Sloveniya	Jismoniy shaxslar daromad solig'i bo'yicha soliq xarajatlari / YaIM	2007–2009	≈3,0
Sloveniya	Korporativ daromad solig'i bo'yicha soliq xarajatlari / YaIM	2008–2010	≈0,2

Manba: Coelho, 2021; Klun, 2012 ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan. (Coelho, 2021) (Klun, 2012)

Jadval ma'lumotlari soliq imtiyozlarining fiskal qiymati mamlakat va soliq turiga qarab sezilarli farqlanishini ko'rsatadi. Xususan, Braziliyada soliq xarajatlari YaIMning 5 foizidan ortiqni tashkil etgan. Sloveniyada esa jismoniy shaxslar daromad solig'i bo'yicha soliq xarajatlari 2006-yildagi 5,2 foizdan keyingi yillarda qariyb 3 foizgacha kamaygan. Bu soliq imtiyozlarini muntazam inventarizatsiya qilish va ularning iqtisodiy samaradorligini baholash fiskal boshqaruvda muhim ekanligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

- Beer, S. 2022. *How to Evaluate Tax Expenditures*. IMF How-To Notes. DOI: 10.5089/9798400221507.061.
- Coelho, M. 2021. *Brazil: Tax Expenditure Rationalization Within Broader Tax Reform*. IMF Working Papers. DOI: 10.5089/9781513596624.001.
- Guceri, I., Liu, L. 2017. *Effectiveness of Fiscal Incentives for R&D: Quasi-Experimental Evidence*. IMF Working Papers, 17. DOI: 10.5089/9781475591170.001.
- Keliuotyte-Staniulienė, G., Mironenko, A. 2019. *Financial Sustainability Facets: Threats to the Tax System Emerging from Tax Incentives*. Journal of Security and Sustainability Issues. DOI: 10.9770/jssi.2019.8.4(3).
- Köhler, C., Larédo, P., Rammer, C. 2012. *The Impact and Effectiveness of Fiscal Incentives for R&D*. DOI: 10.22163/fteval.2012.91.
- Caiumi, A. 2011. *The Evaluation of the Effectiveness of Tax Expenditures – A Novel Approach*. OECD. DOI: 10.1787/5kg3h0trjmr8-en.
- Swift, Z. L. 2006. *Managing the Effects of Tax Expenditures on National Budgets*. World Bank Policy Research Working Paper. DOI: 10.1596/1813-9450-3927.
- Sladoje, M. 2017. *How Do We Measure Tax Expenditures? The Zambian Example*. DOI: 10.2139/ssrn.3120560.